

Veřejné mínění a proměny preferencí politických stran¹

Daniel Kunštát

Klíčovým (a z hlediska mediálního diskurzu zároveň nejděčnějším) indikátorem politických nálad ve veřejném mínění jsou bezesporu stranické preference. Z jakého důvodu právě tato „popularita“ stran stojí ve středu pozornosti laické i odborné veřejnosti? Anž bychom zabředávali do teoretických výčtů funkčních katalogů politických stran, je neoddiskutovatelné, že strany představují – vedle zákonodárných sborů, vlády, byrokracie – hlavní strukturální složku politického systému a vytvářejí jeho institucionální a vztahové prostředí: Patří mezi formální organizace, jejichž prostřednictvím se přijímají autoritativní – tj. závazná – rozhodnutí. Jsou bez nadsázky základními institucemi reprezentativní demokracie, které se od ostatních typů společenských asociací občanů odlišují zejména tím, že usilují o volební podporu veřejnosti (Dalton; LaPalombara, Weiner). A právě prostřednictvím voleb se v demokratickém režimu rozhoduje o výběru vládního personálu

Celá řada povolebních šetření prokazuje, že z hlediska českého veřejného mínění zůstává základní konfigurace stranicko-politického uspořádání neměnná. Dynamické složky ve struktuře a povolebním vývoji stranické inklinace občanů představují pouze preference obou nejsilnějších stran politického spektra, ČSSD a ODS. Přesto lze vyslovit hypotézu, že ani nynější turbulence ve stranických preferencích neerodují stávající v zásadě bipolární formát stranicko-politické soutěže se středovým těžištěm, zvláště v případě zachování současné ghettoizace KSČM a jejího vyloučení z vládně-koaličních kombinací (Fiala, Strmiska; Sartori). ODS a ČSSD nadále představují dva gravitační póly s dlouhodobě největším konkurenčním potenciálem a možností oslovit nejvýznamnější segmenty voličského trhu. Lze se proto oprávněně domnívat, že *perspektiva sociální demokracie jako dominantního subjektu levé části politického spektra zůstává nadále nesporná*. Právě ODS a ČSSD jsou patrně nejuniverzálnější strany - z hlediska omezení ideologické zátěže, snížení důrazu na partikulární zájmy, zaměření nikoli na úzce definovanou kolektivitu, ale individuálního voliče („všenárodní klientelu“) a zajištění přístupu k různorodým zájmovým skupinám. Obě strany jsou zkrátka nejvíce predestinovány být všelidovými, integračními stranami (ke konceptu tzv. catch all party blíže Kirchheimer, Klíma 1996).

Veskrze stabilní voličskou oporu si udržují KSČM a KDU-ČSL. Přestože KSČM představuje silný extrémně levicový pól stranické soustavy, její parlamentní zastoupení ani voličský potenciál nadále nejsou dostatečně velké na to, aby byla prakticky vyloučena alternace vládních stran bez participace KSČM. Ani pevnost preferencí KDU-ČSL není nikterak překvapivá. KDU-ČSL profituje ze své specifické úlohy venkovské, sociálně-integrační konfesijní strany s pevně ukotveným voličským jádrem. Její vyhlídky jsou navíc podepřeny strategickým významem politického středu v českém stranickém systému, vyplývajícím z dostředivého charakteru politické soutěže (Sartori).

S výjimkou stávajících parlamentních stran pravidelně vykazují určité, alespoň minimální zisky v preferencích pouze Sdružení nezávislých kandidátů a Strana zelených (shodně 1 až 2 procenta). Nové nebo mimoparlamentní politické formace stojí před mimořádně obtížným problémem: prolomit jistý konzervatismus českých voličů. Z výsledků různých šetření vyplývá, že nerozhodní se často buď uchýlí k volební neúčasti, nebo odevzdají hlas (byť v případě preferencí fiktivní) nikoli té straně, která skutečně odpovídá jejich zájmům a očekáváním, ale vybírají některou z relativně bližších, „nejméně nepříjemných“, hlavních stran. Voliči, zdá se, instinktivně vyhledávají rozhodující mocenské póly politického spektra a upřednostňují silné, ověřené a známé „značky“ politických stran. Stávající relevantní strany si nadto již vybudovaly živou tradici, stabilitu i stranickou loajalitu velkých částí společnosti.

Jestliže bylo řečeno, že v základních konturách stranického systému nenastaly podstatnější proměny, neznamená to, že v čase přece jen nedochází k žádným přesunům ve stranických preferencích (viz časové srovnání preferencí v tabulce).

Tabulka: Vývoj stranických preferencí po volbách (v %)²

	09/02	10/02	11/02	01/03	02/03	03/03	04/03	05/03	06/03	09/03	10/03	11/03
ODS	17	21,5	23	24,5	25	30,5	30	32,5	28,5	28,5	29	32
ČSSD	33	29	25	25,5	22,5	20	21	15,5	15,5	16,5	14,5	16
KSČM	13,5	12,5	14,5	14	14,5	14,5	13	15	11,5	14	13,5	15,5
KDU-ČSL	8	8	6,5	8	8	8	6	7,5	8,5	7,5	9	8
US-DEU	3,5	5	3	2,5	1,5	3	2	3	3	3	3,5	2,5
Jiné strany	5	4	10	6	9,5	4	5	5	7	4,5	4,5	4
Neví, žádná	20	20	18	19,5	19	20	23	21,5	26	26	26	22

Pozn.: Zdroj CVVM, výzkumy Naše společnost 2002/2003.

Už při letném pohledu na vývoj stranických preferencí v povolebním období je zřejmé, že sympatie voličů za půldruhého roku doznaly poměrně zásadních změn. Roli lídra na současném politickém trhu převzala jednoznačně ODS na úkor vládní sociální demokracie, zatímco podpora ostatních stran zůstává navzdory meziměsíčním výkyvům (a mimo jiné i v rozporu s některými „populárními“, byť pohříchu empiricky neopodstatněnými tezemi, například té o rostoucí podpoře KSČM) v podstatě konstantní. Změny ve stranických preferencích se tedy omezují prakticky výhradně na dva paralelní procesy: dramatický propad preferencí ČSSD (z 33% v září 2002 na 16% v listopadu 2003) a nárůst počtu stoupců ODS (ze 17% v září 2002 na nyníjších 32%). Z výzkumů CVVM tedy nepřímo vyplývá, že jednoznačně největším příjemcem hlasů od sociální demokracie je právě ODS.

Motivační zázemí preferencí stran je velmi složitou a obtížně uchopitelnou veličinou.³ Pochopení, vysvětlení či dokonce predikce vývoje preferencí, respektive reálného volebního rozhodování, je nesmírně komplexní a vícefaktorový problém. Vstupuje sem celá řada proměnných, v první řadě sociální určení zákonitostí volebního chování, dále stranická agitace a propaganda, vliv rodinného zázemí, parametry stranického a volebního systému, nacionální, náboženské regionální či jiné motivy atd., atd.⁴

Analýza přeskupování stranické přízně uvnitř veřejného mínění musí vycházet z faktu, že k určitému transferu „hlasů“ dochází bezmála výlučně mezi voličskými tábory ODS a ČSSD - občanští demokraté po volbách postupně posilovali a už od března pravidelně vykazují přibližně třicetiprocentní hladinu podpory. Jakkoliv až budoucnost ukáže, zda jde pouze o dočasnou fluktuaci voličů nebo o stabilnější trend v distribuci voličské přízně, pokusme se přesto vystopovat některé základní faktory nárůstu sympatií ve prospěch ODS na straně jedné a ztrátu pozice ČSSD na straně druhé.

1) *Pevné jádro voličů.*

ODS je tradičně stranou s nejširším zázemím pevně ukotvených voličů, u nichž je patrná vysoká intenzita sebeidentifikace se stranou, s jejím celkovým ideovým zaměřením, s programem, ale i důvěra v čelné představitele strany. Spolu s KSČM má nejvíce kmenových voličů a zároveň je pravděpodobně nejpevněji ukotvena ve struktuře konfliktních linií (Lipset, Rokkan) s čímž souvisí vysoká míra loajality elektorátu (oproti KSČM má ovšem ODS zjevnou komparativní výhodu, mnohem výrazněji sociodemograficky rozptýlenou voličskou podporu).

Stoupců ČSSD se naopak, neméně tradičně, v uvedených ohledech prezentují spíše „vlažnějšími“ postoji ke „své“ straně. Jejich preference jsou mělce ukotvené a právě nízká míra

ztotožnění umožňuje vcelku bezproblémový přesun jejich sympatií, ať už ke KSČM, nebo k ODS. Hlasy „odpadlíků“ od sociální demokracie, které v minulosti s téměř železnou logikou získávali komunisté, dnes putují právě k ODS. Příliv části bývalých voličů ČSSD však v tuto chvíli bezesporu neznamena početní rozšíření onoho pevného jádra ODS: Neexistuje záruka, že jejich podpora je motivována hlubším hodnotovým a postojovým posunem a nikoli pouze aktuální (a dočasnou) nespokojeností s prací vlády (potažmo s počínáním ČSSD).

Ve voličském zázemí ČSSD existuje výrazný podíl tzv. těkavých voličů, kteří pod dojmem aktuálních událostí v politické agendě relativně snadno podléhají proměnám politických sympatií. Mají nejmenší volební motivaci (a zájem o politiku obecně), v rozhodování nejsou vedeni pevnějším hodnotovým (ideologickým) zdůvodněním, snáze podléhají stranické propagandě a rozhodují se spíše intuitivně a emotivně. Na straně druhé, úspěch ČSSD v minulých třech parlamentních volbách byl pravděpodobně do značné míry umožněn právě těmito voliči inklinujícími k volbě středu (byť v daném případě „levého“). To, co se může za jistých okolností jevit jako nevýhoda, může být ve volebním klání cennou devízou. V současnosti lze vyslovit hypotézu, že jsou to právě tito těkaví, „středoví“ voliči – v minulosti paradoxně záruka volebních úspěchů ČSSD –, kteří dnes tíhnou spíše k ODS.

2) Zhodnocení opozičního potenciálu.⁵

Stranické preference významně ovlivňuje charakter opozice. Opoziční alternativa (ODS, KSČM) je ideologicky heterogenní, rozptýlenější než vládní většina. Pro obě strany je příznačná vysoká vnitřní jednota a disciplína (Dahl, Novák). Na straně druhé bilaterální opozice na obou pólech stranického spektra přispívá k jisté nečitelnosti, brání předložit veřejnému mínění jasnou alternativu, jasný výběr ve vztahu k vládní politice. Například kritika vládní reformy veřejných financí je vedena z kardinálně odlišných pozic. Odlišné koncepce ODS a KSČM odpovídají do značné míry naprosto různorodým sociálním vrstvám, na něž se prioritně orientují.

Obě strany ve vztahu k vládě – přinejmenším v klíčových hlasováních v parlamentu – zvolily přísně konkurenční strategii. Oproti minulé volební periodě jde o novum zejména v případě ODS, která se vůči menšinové Zemanově vládě chovala naopak kooperativně. ODS, nyní nezatížena touto kooperací, tak má volné pole působnosti k jednoznačnému se vymezení k vládě a (především) prakticky výhradně se může soustředit na ovlivňování veřejného mínění ve svůj prospěch. ODS tedy ze svého hlediska nově disponuje historicky jedinečnou pozicí ve stranickém spektru, poprvé je zřetelně opoziční stranou. Může také těžit z faktu, že představuje jedinou relevantní demokratickou oponenturu politice vládní koalice.

Z hlediska dlouhodobějších trendů stojí za zmínku, že *zatímco v minulosti pokles preferencí ČSSD bezmála zákonitě znamenal posílení KSČM, v současnosti se situace jeví radikálně odlišně: navzdory propadu podpory ČSSD nedochází k významnějšímu transferu hlasů ve prospěch KSČM (preferencie KSČM zůstávají v podstatě neměnné), ale právě (zejména) ve prospěch ODS.*

3) Pokles autority vlády: kořeny poklesu podpory ČSSD.

Pokles podpory ČSSD je nutné vidět ve dvou rovinách. Za prvé, zkušenosti z minulých let ukazují, že *dominantní vládní strana v určité fázi mandátu vždy ztrácí část svých příznivců*. Byli jsme toho svědky jak v případě ODS u kabinetu Václava Klause po volbách v r. 1996, tak v případě ČSSD pokud jde o minulou vládu Miloše Zemana. Stranu, na jejíž bedrech leží největší díl vládní odpovědnosti, tedy už tradičně postihuje jistý odliv příznivců. Tato skutečnost je s největší pravděpodobností do jisté míry nezávislá na tom, jaké konkrétní kroky a s jakým úspěchem v praxi ta či ona vláda podniká, zda je objektivně úspěšná či nikoliv. Spíš jde o určitý psychologický efekt, kdy jsou s každou novou vládou spojena určitá očekávání, která se ovšem v běžném politickém provozu postupem doby ukáží být jako nesplnitelná resp. nereálná. V určité fázi funkčního období tak vždy dochází k erozi veřejné podpory

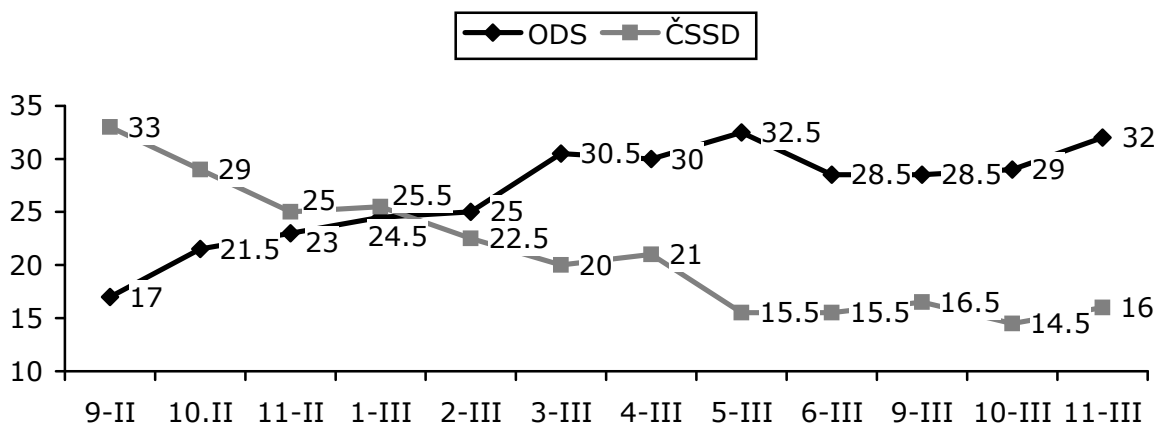
vlády. V současnosti je tento fenomén umocněn nejednotností uvnitř koalice (která se potýká i s vnitřní opozicí, zejména v rámci sociální demokracie), programovou heterogenitou koaličních stran, faktickou slabostí politického mandátu vlády i špatnou komunikací s veřejností.⁶

Druhý aspekt poklesu preferencí ČSSD spojený s činností vlády je zcela konkrétní: Vedle řady dalších sporných kroků a dílčích problémů (zdravotnictví) *stojí za ztrátou věrohodnosti vlády především veřejností velmi kontroverzně hodnocená reforma veřejných financí*. Dopady reformy, která v mnoha ohledech znamená explicitní popření předvolebních slibů ČSSD, postihnou právě ty sociální skupiny, které tvoří přirozenou páteř elektorátu sociální demokracie a které byly oporou volebních úspěchů této strany. Důsledkem nutně nerealistických očekávání je v tuto chvíli určité znejistění části voličů sociální demokracie, kteří buď nevědí, koho budou volit, nebo se k volbám v tento okamžik nechystají a nebo (většinou) hledají útočiště u jiných stran, v prvé řadě u ODS.⁷

4) Konsolidace ODS a vnitrostranické konflikty v ČSSD.

Po výměně vedení na podzim loňského roku a po nepopíratelném politickém zdaru při instalování Václava Klause na prezidentský stolec působí ODS přinejmenším navenek jednotně, konsolidovaně a vnitřně disciplinovaně. Tato okolnost je závažná proto, že veřejné mínění u politických stran velmi citlivě vnímá každou nejednotnost, destabilizaci či dokonce otevřené konflikty. Vnitrostranické spory a snížená míra jednoty v sociální demokracii, iniciované krom jiného volbou prezidenta a reformou veřejných financí, a provázené určitou ztrátou akceschopnosti a dynamiky, zásadně poškodily veřejný (mediální) obraz ČSSD a na odlivu části příznivců této strany se bezpochyby také podepsaly. *Vleklé vnitřní spory v sociální demokracii – v rovině personální, strategické nebo obecně ideologické – spolu s poklesem důvěry v práci vlády notně podkopávají kredibilitu ČSSD v očích veřejnosti.*

Graf : Vývoj preferencí ČSSD a ODS po parlamentních volbách v roce 2002 (v %)

Pozn.: Zdroj CVVM, výzkumy Naše společnost 2002/2003.

5) „Kauza“ KSČM: mýtus posilování preferencí.

Přinejmenším z výzkumů CVVM nelze v průběhu celého povolebního údobí v žádném případě vyvozovat, že by KSČM v preferencích předstihla sociální demokracii. Podle zjištění CVVM je podpora ČSSD a KSČM v posledních měsících přibližně vyrovnaná.⁸ *Preference KSČM už od voleb zůstávají konstantní a s výjimkou několika meziměsíčních výkyvů se pohybují v rozmezí 13 až 15 procent.* Nelze tedy říci, že by KSČM posilovala na úkor ČSSD, ale spíše to, že preference sociální demokracie se postupně propadly až na úroveň KSČM.

Podrobnější analýzy ukazují, že KSČM nadále těží ze svých obligátních předností. U jejího elektorátu je patrná jednoznačně nejvyšší identifikace s preferovanou stranou. V porovnání s ostatními stranami vyslovuje důraznou podporu působení KSČM největší podíl (jejích) stoupenců. Mimořádně silně je akcentováno např. to, že strana má vyhovující program a blízké ideové zaměření.

KSČM je jedinou stranou v postkomunistických zemích, která nepodstoupila radikální transformaci a tím uvolnila prostor na levém středu pro sociální demokracii. Věřodně rozkrýt a postihnout v úplnosti všechny příčiny existence silné antisystémové či protestní strany (refusal-to-protest party) je velmi obtížné a překračuje možnosti této statě (srovnej Sartori). Stejně jako otázka, do jaké míry vůbec lze KSČM jako jednoznačně antisystémovou stranu hodnotit.⁹

Z hlediska možných vládních konstelací je KSČM de facto pouhým appendixem stranického prostoru. Nulový koaliční potenciál a nepřiznání vládní legitimacy znamenaly a s největší pravděpodobností i v blízké budoucnosti budou znamenat vyloučení KSČM z možnosti participace na moci.

Závěrem

Současné rozložení stranických preferencí naznačuje, že oproti výsledkům v parlamentních volbách i vývoji stranických preferencí v minulém volebním období došlo ke zdatelnému oslabení levice (ČSSD + KSČM) jako celku. U preferencí sociální demokracie byl zaznamenán v celém povolebním období výrazný propad. Zatímco krátce po volbách by sociální demokracii volila třetina občanů, už od jara letošního roku to bylo již více než o polovinu méně.

S výhledem k příštím (řádným?) parlamentním volbám je nicméně na místě přistupovat ke stávajícímu rozvrstvení preferencí s jistou zdrženlivostí. Zejména současná hladina podpory ODS a ČSSD se může v poměrně krátkém časovém horizontu relativně výrazně změnit. Momentální dominantní pozice ODS ve struktuře stranických preferencí a její náskok před ostatními relevantními stranami skýtá řadu úskalí. Závisí totiž na naznačených proměnných: mimo jiné na tom, jak se v budoucnu zachová „fluktuující“ část někdejších voličů ČSSD (kteří dnes vyslovují přízeň ODS), zda ODS udrží svůj opoziční étos, schopnost přitažlivě nabídnout veřejnosti věrohodné programové alternativy a obraz konsolidované strany a v neposlední řadě jakým způsobem a s jakými důsledky vláda levého středu v čele s ČSSD dokáže realizovat reformu veřejných rozpočtů a zda bude tuto reformu schopna obhájit před veřejností, jmenovitě před svým přirozeným voličským zázemím. V tuto chvíli se zdá, že právě ODS nejvíce profituje z nekompromisní kritiky reformy veřejných financí.

V této souvislosti je vhodné připomenout situaci v minulém volebním období, kdy přibližně ve druhém roce mandátu (menšinového) kabinetu ČSSD analogicky poklesly preference sociální demokracie až zhruba k dnešní úrovni a naopak: Podpora tehdejší čtyřkoalice se dlouhodobě pohybovala nad hranicí 30ti procent, navíc i KSČM v dané etapě pravidelně překračovala 20%. Do řádných voleb je ještě daleko a odepisovat sociální demokracii by bylo v tuto chvíli asi nepřipadné. Sociální demokracie má totiž už tradiční místo v českém politickém spektru, je to strana, jejíž voličský potenciál je bezesporu mnohem vyšší, než jaký naznačují současné preference. Příklon nerozhodného, těkavého voliče, dnes snad upřednostňujícího ODS, se opět může během poměrně krátké doby změnit.

Postavení US-DEU a KSČM (byť v obou případech ze zcela jiných příčin) nastoluje kardinální otázku fragmentace levice i pravice v českém stranickém systému. Za předpokladu vyloučení KSČM z koaličních alternativ je prakticky podvázána možnost alternace homogenních vládních koalic levice či pravice. Naopak stagnující podpora US – DEU může v konečném důsledku znamenat překonání „schizmatu na pravici“, nedojde-li (podobně jako svého času u ODA) bez ohledu na rozdíly v taktice k dostatečnému programové odstínění od ODS a potlačení překrývání voličské základny.

Literatura

- Dahl, R., A. (ed.): *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven 1965
- Dalton, R. J.: *Citizen Politics in Western Democracies*, Chatham, New York 1988
- Fiala, P., Strmiska, M.: *Teorie politických stran*, Brno 1998
- Gallagher, M., Laver, M., Mair, P.: *Representative Government in Western Europe*, New York 1992
- Kirchheimer, O. *The transformation of the Western European Party System*, in La Palombara, J., Weiner, M. (eds.): *Political Parties and Political Development*, Princeton 1966, s. 177 - 200
- Klíma, M.: „Catch-all“ strany O. Kirchheimera. *Strana univerzálního typu*, Politologický časopis, III, 1996, č. 3, s. 225 – 234
- Klíma, M.: *Volby a politické strany v moderních demokraciích*, Praha 1998
- La Palombara, J., Weiner, M. (eds.): *Political Parties and Political Development*, Princeton 1966
- Lijphart, A.: *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty – One Countries*, New Haven and London 1984
- Lipset, S. M., Rokkan, S. (eds.): *Party Systems and Voter Alignments*, New York 1976
- Novák, M.: *Systémy politických stran*, Praha 1997
- Sartori, G.: *Parties and party system. A framework for analysis*, Cambridge 1976

Poznámky

¹ Tento text vznikl jako součást grantu GA ČR č. 407/02/06279 "České politické strany po deseti letech vývoje".

² V jednotlivých měsících je všem respondentům s volebním právem pokládána identická otevřená otázka (tj. bez použití seznamu politických stran). Údaje v tabulce představují podíly spontánních odpovědí na otázku: „Představte si, že by příští týden byly volby do Poslanecké sněmovny. Kterou stranu byste volil?“

³ CVVM zjišťuje motivační zázemí stranických preferencí dlouhodobě, naposledy v březnu 2003. Téměř všeobecně se dotázaní shodovali, že důvodem jejich volby je identifikace se stranickým programem (91 %), s obecným ideovým zaměřením strany (89 %) a důvěra představitelům stojícím v čele stran (88 %). Jen o poznání menší konsensus existuje u důležitosti dosavadní činnosti strany (78 %). Dvě pětiny příznivců politických stran uvádí za pozadím svých preferencí názorovou orientaci rodiny. Nikoli překvapivým zjištěním je, že z nabídnutých důvodů stojí na posledním místě faktor participace na stranickém životě - v současnosti hraje roli v rozhodování jen u necelé desetině respondentů. Nejsilněji vnímaným motivem je tradičně především pocit shody vlastního přesvědčení s celkovým ideovým zaměřením a programem preferované strany. K poměrně výrazné proměně v čase došlo v případě vlivu rodinného prostředí na volební chování dotázaných. V tomto ohledu lze zejména v posledních třech letech hovořit o vcelku zřetelné tendenci k formování a zesilování určité rodinné hodnotové orientace, která se projektuje i do politických preferencí dotázaných. Naproti tomu faktor přímé účasti respondenta na stranickém životě doznává tendenci právě opačnou, jeho vliv se postupně snižoval a již od voleb 1998 se udržuje na stejné, tj. zhruba desetiprocentní úrovni (v posledních šetřeních došlo k dalšímu poklesu až pod tuto hranici).

⁴ Volební rozhodování bezpochyby není formováno pouze příslušností k určitým sociálním skupinám. Nejucelenější výklad příčin volebního rozhodnutí, které nabízejí současné společenské vědy, vychází z práce vědců Michiganské univerzity – knih a statí A. Campbella a jeho kolegů z 60. let. R. Dalton (1988) shrnul tuto koncepci do podoby *modelu kauzálního trychtýře*.

⁵ Celkový poměr preferencí koalice a opozice byl (v listopadu 2003) 26,5%: 47,5%.

⁶ Zatímco krátce po volbách, v listopadu 2002, důvěřovalo vládě 48 % dotázaných, v listopadu 2003 podíl důvěřujících poklesl už pouze na 35 % respondentů.

---

⁷ Reforma zřejmě nejvíce dolehne právě na ty skupiny obyvatel, které tradičně tvoří voličské jádro ČSSD (zaměstnanci ve státní a veřejné sféře, drobní živnostníci, lidé odkázaní na sociální dávky, důchodci atd.). Jedním z důsledků je odklon části těchto lidí od podpory ČSSD k ODS; odklon poněkud paradoxní, uvážíme-li, že kritika ODS je vedena „zprava“ a že alternativní návrhy ODS jsou – alespoň ve své deklaratorní rovině – nesrovnatelně razantnější.

⁸ Zejména vezmeme-li v úvahu standardní statistickou chybu, která v tomto případě činí asi dvě procenta.

⁹ V tuto chvíli se spokojme s konstatováním, že KSČM dokáže s úspěchem mobilizovat zvláštní subkulturní skupiny, které si přejí, aby jejich hlas – radikální, vyhraněně protestní, negativistický a nezřídka vskutku antisystémový – byl slyšen ve veřejném prostoru. A to i přesto, že jeho uplatnění při tvorbě státní vůle je víceméně nereálné.